

1917.
№13

726 (с 47-71)

34.437.

~~10.249~~

Кни 48074/1250

18

З козацької сфрагістики.

ПОДАВ *Іван Крип'якевич.*

I.

Заміткам, які тут подаю, дала привід невелика книжочка д. Марії Слабченко: Матеріали по малорусской сфрагистикѣ (Одесса, б. р., ст. 16). Авторка бажала подати в сій розвідці в короткій формі огляд усього, що було відоме дотепер про козацькі печаті, доповнюючи се своїми матеріалами. Поле нашої сфрагістики дотепер таке необроблене, що треба витати не тільки кожний огляд сього рода, але й найдрібніші матеріяли; та рівночасно годі оперти ся гіркому почуваню, що так пізно починаєть ся робота і що навіть спеціалістам доступний тільки невеликий і неповний матеріял... Але така праця можлива тільки при колективних силах, а до остаточних вислідів можна дійти тільки по ряді приготовляючих студій. Тому звертаючи увагу дослідників на важну розвідку д. Слабченко, хочу подати на сім місци також деякі свої матеріяли.

В першім розділі праці д. Слабченко „Изъ малорусской сфрагистики“ подана невеличка література нашої сфрагістики. Перша робота, що дотикала сього питання, се ір. Милорадовича „Матеріали для исторіи Южной Руси“ 1858, (опись 18 печаток); дальше Филарета Опис. Черн. Епархіи т. VI, роботи Лазаревського (Кіев. Старина, 1899, кн. VI), А. Стороженка (Архивъ Стороженковъ), Г. Сотниченка (Кіев. Старина, 1906, кн. III), Китицина „Печати трехъ украинскихъ козачьихъ полковъ въ XVIII в.“ (Труды Полт. Ученой Арх. Ком. II, 1906 р.) і Труды чернигівського Предварит. Комитета, видані Самоквасовом.

Дальше дає авторка перегляд козацьких печатий власної збірки. Ділить їх наперед з огляду на форму: круглі, овальні, чотирикутні, осьмикутні і параболічні. Що до змісту ділять ся печати на такі групи: з написами без імени властителя, з ініціалами без прикрас, з ініціалами й рисунком, з самим рисунком. По такій системі описує д. Слабченко всуміш печатки приватні козаків і поміщиків і печати урядові сотень і міст. Печатки в більшій часті походять з XVIII в., кілька є з початків XIX в.; з XVII в. описано тільки десять печатий і то одна лиш з 1620 р. (перяславська міська в Актах Ю. З. Р. X 518), інші з 1660—1690 рр.

Загальних висновків студія не дає. Сконстатовано тільки, що неповні вірна думка Лазаревського, що для українських печатий є характеристичні образи шаблі і хреста, місяця і звізд; в дійсности рисунок печатий дуже різнородний що до змісту. Для XVIII в. є характеристична новість, що емблеми кладуть ся у малий щит, окружений пушками і барабанами.

Із матеріялу поданого д. Слабченко маємо вражінє, що українська сфратістика має характер дуже оригінальний, не знати (з малими виїмками) чужих взірців, — „українська старшина не заглядала в польські гербарі“, справедливо замітив Лазаревський. В емблемах є багато мотивів, які не стрічають ся в західній геральдиці, а нема знов звичайних західних знаків. Але хоч деякі мотиви повтарають ся дуже часто (лук, стріли, меч, серце, хрест, звізди, місяць — у різних комбінаціях), то нема печатий з усталеними формами; се не родові печати, але особисті *in statu nascendi*.

При тім не треба забувати, що між печатками козацькими може бути якесь число печатий родових шляхотських; у студії В. Лининського: *Z dziejów Ukrainy* виказано велику участь української шляхти в козацьких рухах, — се мусіло відбити ся також у козацькій геральдиці і сфратістиці.

В другій статі „Гетманская печать въ XVII в.“ розглядає д. Слабченко „військову“ себто державну печать України. Авторка користувала ся тут матеріялом з другої руки, тому висліди її в сім місці не такі повні і вірні. Д. Слабченко дає такий перегляд печатий запорозького війська:

1. 1576 р. неавтентична? (з Кіев. Старини 1887, IX).
2. 1596 р. з написею „Кочия воиска запорозского“ (за Стороженком — Стороженки т. III, ст. 98).

3. 1622 р. герб у „Віршах на погреб Петра Конашевича“.

4—6. Печати Богдана Хмельницького: а) з написею „печатъ воиска Его Королевскои Млсти запорозького“ промір 30 mm. б) різна від попередньої тим, що права рука козака заложена за спину. в) печать при реестрах (Чтенія М. О. И. и Др. за 1874 р. кн. 3).

7—8. Печати Виговського: а) як гетьмана руського князівства, розмірів 55 × 43 (опублікована Київ. Археогр. Комісією), б) з гербом Виговського і буквами J. W.

9—10. Печати Юрія Хмельницького: а) з нечиткою написею „...королевскои...“, б) „печат княжства малоросискаго“, розмірів 30 × 30 (в дод. до Бантиш-Каменського „Исторія Малой Россіи“).

11. Печать Петра Дорошенка: промір 40 mm, напись „Печать воска его ко мл запорозкого“.

12. Печать Многогрішного, промір 40 mm, напись „Печать Малои Россіи воиска его царского пресвѣтлого вели запорозкого“.

13. Печать Тетері промір 45 mm, напись: „Печать воиска его королевскои мисти запорозкого — 1666“.

14. Печать наказного гетьмана Самійла: розмір 55 × 40, напись: „Печать воиска его королевскои милости запорозкого“. (В публ. Київ. Комісії).

15—16. Печати Мазепи: а) промір 45 mm, напись: „Печать малои Россіи воиска н црского пресвѣтло величество запорозкого“ (вид. Київ. Комісії). б) в 1709 р. напись: „Pecat maloј Rossiji vojska recerskeho presvitloho“ (Наук. Збірник присв. М. Грушевському, статя Ст. Томашівського, ст. 345), авторка поправляє на recerskeho.

17. Печать Скоропадського (вид. Київ. Ком.).

Скільки повний сей виказ і чи цілком вірний, про се можна виробити собі думку, порівнюючи його з матеріалами, які подаю нижше.

В останній части, „Запорожскія печати“, д. Слабченко дає замітки про печати запорозьких паланок, видані Скальковським, Исторія Новой Сѣчи, вид. 2 з 1846 р. і звідси Еварницьким, Исторія Запор. Козаковъ, I.

В часі археографічної екскурсії з порученя Наукового Товариства ім. Шевченка в 1910—1911 р. переглянув я в архівах варшавських і московських багато козацьких оригінальних листів; головно займав ся я часами перед Хмельницьким і Хмель-

ниччиною, але при нагоді посував працю і в пізнійші часи. Тоді робив я також нотатки про козацькі печати, пригтовляючи матеріал до евентуального виданя. Сі нотатки не вичерпуючі, бо дають тільки написі печаток і їх розмір, а не входять в інші деталі — не виповняють всіх вимогів сфратістичної описи.

Мав я намір сі описи ще раз провірити й доповнити та додати більше фотографій, але воєнні події відложили працю до неозначеного часу, треба полизити матеріал у неповнім виді. Зрештою при нинішнім стані дослідів над козацькою сфратістикою і сі неповні дані можуть бути помічні для спеціалістів і улекшити їм систематичну працю; се заохочує мене опублікувати сі замітки.

II.

На першім місці треба поставити печати запорозького війська себто державні печати України. Опись іде в хронологічнім порядку.

I. Найстарша відома мені печать знаходить ся на листі гетьмана Ігната Василевича, у перевозу Тавані 10 серпня 1596 р. (Бібліотека Замойских у Варшаві рук. 1807 к. 14). Печать має промір 27 mm; в середині картуш, а на ній вояк, підпертий обома руками коло пояса, з шаблею з лівого боку; напись:

КОПИЛ ВОЙСКИ ЗАПОРОЗКОГО

Се potwierджує вістку Стороженка, який знає печатку з тогож року і з такоюж написею (Архивъ Стороженковъ III, ст. 98).

II. На листі „старшого“ Гаврила Крутневича з 26 вересня 1600 р. (Бібл. Замойских I. с. к. 20—21) є слід печати у промірі 31 mm.

III. На листі „старшого“ Самійла Кошки з 31 марта 1601 р. є слід печати у промірі 30 mm (Бібл. варшавського Університета, рук. 1231). Чи не була там та сама печать, що при листі Крутневича?

IV. Печать Михайла Дорошенка має промір 31 mm і напись:

КОПИЛ ВОЙКИ ЗАПОРОЗКОГО

Напись вказує, що ся печать взорована на печати 1596 р. Але козак зображений на ній зовсім инакше — в ході, звернений пів-профілем, з шаблею при боці і з рушницею на лівім

рамени; ця стать нагадує на козацький „герб“ у „Віршах“ 1622 р. Знов промір печатки (31 mm) такий сам, як у печатці 1601 р.; може вона є повторенем печатки 1601 р.; а може ідентична з тамтою?

Печатку Дорошенка маємо на його листах:

- 1) до короля, в Переяслава 3 січня 1627 р. (Бібл. Ягайлонська в Кракові ч. 211 к. 489—90),
- 2) інструкція б. д. з тогож часу (ib. к. 499—500),
- 3) до королевича Владислава як в. (ib. к. 487—8),
- 4) до Томи Скліньського, Канів 18 лютого 1627 р. (ib. к. 491—2),
- 5) до короля, у Тарганського Ставу над Ресавою 22 жовтня 1627 р. (ib. к. 497—8).¹⁾

V. При інструкції козацьким послам, підписаній Теодором Онушкевичем, в Каневі 30 вересня 1636 р. (Бібл. Замойських рук. ч. 1807 к. 68—71) є та сама печать, що при листах Михайла Дорошенка.

VI. Також Іляш Караїмович уживав тої самої печати, що Дорошенко; про се свідчить його лист до Миколи Потоцького, в Переяслава 23 лютого 1638 р. (Бібл. Пшездзєцких у Варшаві).²⁾

VII. Печать Богдана Хмельницького відома в трох різних видах, що відрізняють ся і розміром і рисунком і написею. Всі три печатки були публіковані, але ніодна у зовсім вірній формі.

Перший тип є такий: печать у промірі 32 mm з написею:

**ПЕЧАТЪ БОИЕСКИ ЕГО КОРОЛЕВЬСКОИ МЛСТИ
ЗАПОРОЗЬКОГО**

В першім слові буква Ч є остра (не півкругла), а Ъ обернене противно.

Таку печать знаю з отсих оригінальних листів Богдана Хмельницького:

- 1) до царя, в Черкас 8 червня 1648 р. (Архив Мин. Иностр. Дѣлъ в Москві, Малоросс. дѣла, подлинники ч. 28),
- 2) до сівського воеводи, дата як в. (ib. ч. 27),

¹⁾ Всі отсі листи Дорошенка видані мною в Жерелах до історії України-Руси, т. VIII, ч. 187, 188, 189, 190, 201.

²⁾ Пор. мою статью: До характеристики Іляша Караїмовича, Записки Н. Т. Ш. т. 122.

- 3) до хотмижського воеводи, з Чигирина 20 червня 1648 р. (ib. ч. 29),
- 4) до путивльського воеводи, на Рясаві 11 липня 1648 р. (ib. ч. 30),
- 5) до хотмижського воеводи, з Константинова 29 липня 1648 р. (ib. ч. 31),
- 6) до брянського воеводи, з Павлочичів 25 серпня 1649 р. (Архів Мин. Юстиції, Б'лгородській столб., столб. 297 к. 86),
- 7) до волховського воеводи, з Чигирина 29 вересня 1649 р. (Архів М. И. Д. I. cit. ч. 33),
- 8) до короля, з Київа 20 марта 1650 р. (Бібліотека Кра-сінських у Варшаві рук. 4022 ч. 103, печатка хибно наліплена в новім часі на листі ч. 18),
- 9) до путивльського воеводи, з Миргорода 17 липня 1650 р. (Архів М. И. Д. I. cit. ч. 35),
- 10) до ростовського воеводи, з Переяслава 3 серпня 1650 р. (ib. ч. 38),
- 11) до ростовського воеводи, з Чигирина 18 листопада 1650 р. (Архів М. Ю., Б'лгород. ст. ст. 298 ст. 329),
- 12) до путивльського воеводи, Чигирин 2 січня 1651 р. (Архів М. И. Д. I. cit. ч. 40 — лиш слід печати, величиною відповідає сій формі).

З цього перегляду виходить, що печать типу I уживала ся в роках 1648—1651. Про її походжене можна висловити тільки здогади. Се не стара запорозька печать, навіть не взорована на давних печатках, бо напись змінена значно: замість „копия“ є „печать“, а вперше появляеть ся додаток „його королівської милости“. Коли появила ся така печать, можна висловити ріжні здогади. Печатка могла повстати по 1638 р., коли військо запорозьке дістало ся під управу королівського комісара; тоді давна напись „копия війська запорозького“ могла видавати ся недокладна або й надто свободолюбна, тому вазначено принадлежність до „його королівської милости“. Але з цього глухого часу по реформі 1638 р. не маємо ніяких оригінальних документів з козацької канцелярії і про тодішну печать не знаємо нічого. Можна дальше здогадувати ся, що печатку дістали Запорожці в часі, коли король Володислав носив ся з планами турецької війни, тоді взагалі козащина на ново діставала давні права; але козацьких листів з того часу не знаємо. Вкінці можна думати, що сам Хмельницький з початком повстаня набув собі таку печатку. Але чи се стало ся перед ви-

ходом на Запорозжє, чи аж по перших побідах, про се не знаємо. Вперше бачимо сю печать на листах з Черкас 8 червня 1648 р.; старших оригінальних листів Хмельницького не знаємо, а в повнім тексті маємо тільки оден давнійший лист з 3 марта 1648 р. (до Миколи Потоцького), але сей лист взятий мабуть з копій; крім сього маємо тільки чутки про зазивні листи гетьмана, але сї письма не заховали ся також в оригінальнім виді.¹⁾

В останнє маємо сю печать на листі Хмельницького з 2 січня 1651. По тім часі найблизший оригінальний лист гетьмана звисний нам з мая 1652 р. і сей лист має вже иншу печатку (тип II). З сього виходить, що печатка типу I перестала уживати ся десь протягом 1651 р. Насуваєть ся здогад, що ся печатка пропала в битві під Берестечком, коли дістала ся Полякам м. ин. й шкатула з перепискою гетьмана. Але ся справа вимагає ще провірення инших оригінальних листів, що лишили ся з того періоду; з автопсії можна буде ствердити, як довго уживала ся печать типу I.²⁾

Ся найдавніша печать Хмельницького разом з другою печатю гетьмана була публікована в Памятниках врем. ком. т. II таб. IV 1, 2. Але рисунки тут дуже невірні, а написі не мають характеристичних черт в буквах. Ліпша репродукція є у Ілюстрованій Історії України М. Грушевського (вид. 1, ст. 338), але і тут не додержана в повні форма букв.³⁾

VIII. Другий тип печати Б. Хмельницького, з проміром 31 mm, має напись:

**ПЕЧАТЬ КОСИЯ ЄГО КОРОЛЕВЬСКОЄ МИЛОСТІ
ЗАПОРОЗКОЄ**

За докладне відчитанє поодиноких букв не можна ручити, бо відписки були невиразні: в четвертім слові не знати, чи є Ъ чи Ь, в пятім можна читати МИЛОСТІ (себто И стягнене

¹⁾ Grabowski: Ojczyzste spominki II, 111—12. Згадки про тайні листи Хмельницького по Жовтих Водах. Michałowski: Księga pamiętnicza, ст. 29.

²⁾ Відомі мені з сього часу ще такі оригінальні листи без печаток: з 20 II 1651 р. з Чигирина до Касія (Бібл. Пшездзєцких); з 8 IX 1651 з Білої Церкви до путивльського воеводи (Арх. М. И. Д. I. сіт. ч. 42). З оригіналу публіковали лист з 11 III 1651 р. з Білої Церкви до бояр. Морозова (Акты Ю. З. Р. III, ч. 316).

³⁾ Н. пр. в „печать“ нема характеристичного відверненого Ъ; я відчитував МЛОСТІ, а не добачував МИЛОСТІ.

з попередню буквою). Як бачимо, легенда в суті така сама, як в типі I, тільки транскрипція в дечім відмінна.

Сю печатку знаю з таких оригінальних листів Хмельницького:

1) до стародубського воєводи, в таборі (місцевість видерта) 17 мая 1652 р. (Архив. М. И. Д. I. сіт. ч. 44),

2) супліка до короля і сенату б. д. літо 1652 р. (Бібліотека Пшездзецких),

3) універсал для київських міщан з під Бару 2 червня 1653 (Нац. Музей у Львові),

4) до намісників тверського і муромського, з Чигирина 26 січня 1654 р. (Архив. М. И. Д. I. сіт. ч. 44),

5) універсал з 22 мая 1654 р. (Бібл. Красіньських рук. 4022 ч. 122).

Печатка типу II вживала ся від першої половини 1652 р. (може й скорше) до часу, коли Богдан Хмельницький увійшов під протекторат Москви. Але й тоді ще не відразу ся печать вийшла з ужиття: ще в червні 1654 р. московські послы бачили, що листи печатаєть ся давнюю печаткою. Печать мабуть публікована в згаданих Памятниках (табл. V 1 чи 2), але дуже невірно, що не пригадує справжньої форми.

IX. Третій тип печати Хмельницького більшого розміру, як обі попередні, бо у промірі 37 mm, має напись:

**ПЕЧАТЬ ЦРЖКОЇ БЕЛИЧЕСТВЯ МАЛОИ РОСИ
КОИКА ЗАПОРЪ +**

Буква Т є трираменна. Букви стягнені: в першім слові П з Е, Т з Ї, в шестім И з К.

Печати від царя мали домагати ся самі козаки — коли вірити реляції московських послів. Але печати не дуже щастило ся: самі післанці загубили ручку до неї, а потім хоч козацька канцелярія її дістала, таки не уживано сеї печати ще в червні 1654.¹⁾ Пізнійше маємо її на всіх документах, для прикладу вкажу листи Хмельницького:

1) до царя, з Білої Церкви 8 липня 1654 р. (Архив. М. И. Д. I. с. ч. 52),

2) універсал з Павлочі 26 надоліста 1655 р. (Нац. Музей у Львові),

¹⁾ Акты Ю. З. Р. т. X, ст. 246, 660, 666

Лечати запорозького війська.

1. Богдан Хмельницький, тип III, Іван Виговський, Юрій Хмельницький, Павло Тетеря, 1654—1663 (ч. IX, X, XII, XV).

2. Павло Тетеря, тип III, 1663—1665 (ч. XVI).

3. Мартин Брюховецький, тип I, 1663 (ч. XVII).

4. Мартин Брюховецький, тип II, 1665—1667 (ч. XVIII).

5. Петро Дорошенко, 1665—1669 (ч. XIX).

6. Демян Многогрішний, Іван Самійлович, 1670—1677 (ч. XX, XXI).

7. Михайло Ханенко, 1671 (ч. XXII).

8. Иван Скоропадський, тип I, 1709—1714 (ч. XXIV).

9. Иван Скоропадський, тип II, 1721 (ч. XXV).

10. Запорозький суд, 1664 (ч. XXVI).

- 3) до коронного підканцлера Єр. Радзейовського з Чигирина 11 січня 1656 р. (Бібл. Красінських рук. 4023 ч. 13),
 4) універсал з Чигирина 2 марта 1656 (Нац. Музей),
 5) універсал з Чигирина 15 марта 1657 р. (Бібл. Пшездзецьких),
 6) до короля Яна Казимира з Чигирина 18 квітня 1657 р. (Бібл. Красінських ч. 4023 ч. 18; тут тільки слід печати розміру типу III, на документі через похибку наліплено відірвану печать типу I).

Сеї печати Богдана Хмельницького уживали пізнійше: Іван Виговський в 1657—1659 рр., Юрій Хмельницький в 1660—1662 рр., Павло Тетеря 1663 р.; докладнійше про се наше. Треба се толкувати не так тривкістю печати, як радше силою традиції великого гетьмана.

X. Іван Виговський уживав протягом цілого майже гетьманства печати Хмельницького типу III. Для прикладу подаю отсі листи:

- 1) до Мехмет Герая, з Чигирина 10 вересня 1657 р. (Архив М. И. Д. I. с. ч. 76),
 2) універсал з 18 вересня 1657 р. (Бібл. Пшездзецьких у Варшаві),
 3) універсал з Чигирина 26 липня 1658 (Нац. Музей),
 4) до Пражмовського з табору 13 марта 1659 (Бібл. Красінських рук. 4023 ч. 51),
 5) до короля, із Смілої 26 серпня 1659 р. (тамже ч. 57).

XI. В жовтні 1659 р. вперше стрічаємо на листах Виговського велику печать Руського князівства. Печать має форму овальну проміру 54×44 (?) Напись знаю із знищеного примірника; зверхний круг:

**ІСЯН... КЛШИ ВЫГОВЪСКИ ВОЕВОДА ЕНЕРЯЪ
 КНІЕЪСКИ ГЕТЪМАНЪ БЕЛИКИ.**

внутрішній круг:

КНИАЗЪТВА РУСКОГО СТИРОСТА ЧИРИНЪСКИ:

Про загальний вигляд печати дає понятє виданє в Памятниках врем. ком. т. II, табл. IV 3, але напись відчитана дуже недокладно.¹⁾

¹⁾ В мойї транскрипції певне: чи по **ІСЯН** є твердий знак; печиткі слідуючі букви **КЛ** — можна читати **КЯ** або инакше; в Ілюстрованій Історії України М. Грушевського печать перерисована мабуть в Памятників.

Печать є на отсих листах Виговського :

1) до Потоцького з Котельні 26 вересня (6 жовтня) 1659 р. (Бібл. Красінських рук. 4023 ч. 60, знищена),

2) до Ст. Потоцького з Котельні 29 вересня 1659 (Бібл. Чарт. рук. 402, ст. 334),

3) до Пражмовського з 10 (20) жовтня 1659 р. (Бібл. Красінських рук. 4023 ч. 63, знищена),

4) універсал кийівського воєводи з 1 марта 1664 (тажже ч. 66).

XII. Юрій Хмельницький уживав, як згадано, печати Богдана типу III, про се свідчать листи :

1) до короля під Фастовом 4 жовтня 1659 (Бібл. Чарторійських ч. 402, с. 322),

2-3) два універсали з Чигирина 7 лютого 1660 р. (Нац. Музей),

4) з 9 грудня 1660 р. (Бібл. Красінських рук. 4023 ч. 81),

5) з 15 мая 1661 р. (тажже ч. 96),

6) з 8 листопада 1661 (тажже ч. 108),

7) універсал з Чигирина 4 цвітня 1662 (Бібл. Чарторійських ч. 402, ст. 421).

Ся печать публікована в Памятниках т. II, табл. IV 3.

XIII. Є крім сього ще другий тип печати Юрія Хмельницького з пізнішого часу: овальна, розміру 20 × 15 (?), в середині герб чи прикраси, — знищений примірник на листі Гедеона Хмельницького до кошового отамана з Білгорода на обрізане госп. 167... р. (Бібл. Чарт. рук. 402, ст. 702).

XIV. Печать Павла Тетері відома мені в таких видах :

Тип I з проміром 37 mm, з написею :

ПЕЧАТЬ ЕГО КОРОЛЕВЪШКОИ МЛАСТИ КОИСКЯ ЗЯНОР¹⁾

Знаходимо її на таких листах Тетері :

1) до короля, з Чигирина 13 лютого 1663 р. (Бібл. Красінських рук. 4024 ч. 6),

2) до канцлера як в. (ib. ч. 7),

3) до короля з Чигирина 16 лютого 1663 р., (ib. ч. 9),

4) до Любомирського з Чигирина 9 марта 1663 р. (Бібл. Пшевдзецких),

5) універсал з Чигирина 11 марта 1663 р. (Нац. Музей).

XV. Тип II печати П. Тетері се печать Богдана Хмельницького тип III; уживала ся коротко, є на листах :

¹⁾ Т є трираменне.

Є на універсалах:

1) в таборі під Борисполем 22 червня 1665 р. (Нац. Музей у Львові),

2) з Батурина 22 січня 1667 р. (Бібл. Чарт. рук. 402, ст. 407).

XIX. Печать Петра Дорошенка має промір 43 mm і напись:

**ПЕЧАТЬ * ВОСКИ * ЄГОКО * МИ *
ЗАПОРОЗКОГО †**

Маємо її на листах:

1) з лиснянської ради б. д. (Бібл. Чарт. 402, ст. 633),

2) до короля з Уманя 20 листопада 1665 (Бібл. Красін. рук. 4025, ч. 45, 46),

3) інструкція з 3 жовтня 1669 (Бібл. Чарт. 402, ст. 684).

Печать репродукована в Памятниках т. II, табл. V, ч. 7.

XX. Печать Деяна Многогрішного в розмірі 41 mm має напись:

**ПЕЧАТЬ МАЛОН РОССИ ВОИСКА ЄГО ЦРЕКОГО
ПРЕСВѢТАЛОГО БЄЛИЧ: ЗАПОРОЗКЪГО †**

Знаходить ся на отсих листах:

1) універсал з Батурина 7 лютого 1670 р. (Нац. Музей),

2) універсал з Батурина 22 квітня 1670 р. (Нац. Музей).

XXI. Печать Івана Самойловича се печать Многогрішного, як висше; є на таких письмах:

1) універсал з Батурина 10 липня 1672 р. (Нац. Музей),

2) універсал з Батурина 11 липня 1672 р. (Бібл. Пшездзецких),

3) універсал з Батурина 16 липня 1677 р. (Нац. Музей).

XXII. Печать Михайла Ханенка, круга, промір 43 mm, напись:

**ПЕЧАТЬ Є ЄГО КОРОЛ. МИЛОСТІ И РЕЧЫ ПОСНІОЛ
ВОИСКЪ ЗАПОРО. ДЯНІА.**

Є на інструкції з 6 листопада 1671 р. (?) (Чарт. 402, ст. 711).

XXIII. На листі Андрія Могилі, гетьмана наставленого Польщею, з 1 червня 1684 р. є слід овальної печати о розмірі 54 × 44, — се розміри печати Руського Князівства (Бібл. Замойских 1807 I к. 165—6).

XXIV. Печати Івана Скоропадського знаємо у двох типах. Тип перший має промір 46 mm і напись:

**ПЕЧАТЬ МЯЛОИ РОСИ ВОИСКЯ ЕГО ЦРСКОГО
ПРЕСВЪТЛОГО ВЪЛЧЕСТВА ЗАПОРОЖСКОГО**

Печать знаходить ся:

- 1) на друкованім універсалі з Лебедина 9 грудня 1708 р. (Нац. Музей),
- 2) на універсалі з Ніжина 22 січня 1709 р. (тамже),
- 3) з Глухова 7 червня 1710 (тамже),
- 4) з Лубен 8 марта 1711 р. (тамже),
- 5) з Глухова 22 лютого 1714 р. (тамже).

XXV. Тип II печати Скоропадського має промір той сам 46 mm і напись:

**ПЕЧАТЬ МЯЛО^н РОСИИ ВОИСКЯ ЕГО ЦАРСКОГО
ПРЕВЪТЛОГО ВЛЧТВА ЗАПОРОЖСКОГО**

Є на листах:

- 1) з Глухова 15 лютого 1720 р. (Н. Музей),
- 2) з Глухова 6 марта 1721 р. (тамже),
- 3) з Глухова 16 марта 1722 р. (тамже).

Перегляд написий на печатах запорозького війська.

Легенда	Рік	Назвище гетьмана
Копия воиска запорозкого	1596	Ігнат Василевич
Копия воика запорозкого	1627	Михайло Дорошенко
	1630	(Теодор Онушкевич)
	1638	Іляш Караїмович
Печать воиска его королевской милсти запорозького	1648—1651	Б. Хмельницький тип I.
Печать воиска его королевское милости запорозкого	1652—1654	Б. Хмельницький тип II.
Печать * воска * егоко * ми * запорозкого *	1665—1669	Петро Дорошенко
Печать · воиска · его · королевской · милсти запороскаго: АХЪГ	1663—1665	Павло Тетера тип III.
Печать его королевской милсти воиска запоро	1663	„ „ тип I.

Легенда	Рік	Назвище гетьмана
Печать от его корол. милости и речи поспол войску запоро. дана.	1671	Михайло Ханенко
Печать црского величества малои росні воика запоро †	1654—1657	Б. Хмельницький тип III.
Печат. малои росіи в... ...ели запорос	1665—1667	Іван Брюховецький тип II.
Печать малои росіи воиска его црского пресвѣтлого велич: запорозского †	1670 1677	Демян Многогрішвий Іван Самойлович
Печать малои росіи воиска его црского пресвѣтлого величества запорожского	1708—1714	Іван Скоропадський тип I.
Печать малои росіи воиска его царского првѣтлого влчества запорожского	1708—1714	„ „ тип II

XXVI. Інтересно зазначити, що крім печати всього війська були ще печатки поодиноких урядів. З печатий цього рода маємо печать запорозького суду з 1664 р.

Ся печать овальна розміру 32 × 36, має напись:

СІЯК ВОИЗЯІ . . . . КМЗАПОРОВК +
в середині стовп і побіч здовж **САДЪСКИИ**

Сей „судський знак“ є на отсих листах:

1) подвійно на протоколї візнань Дмитра Сулинки, під Ставищами 3 серпня 1664 р., підписанім Михайлом Радкевичем обозним і іншою старшиною (Бібл. Чарт. 402, ст. 534),

2) подвійно на інструкції старшини, під Лисянкою 30 листопада 1664 р., підписаній як в. (тажже ст. 585, тутже печать Тетері типу III).

III.

Окремо від державних печатей треба брати приватні печатки гетьманів. Похибною треба уважати, що д. Слабченко

бере урядові печатки війська всуші з особистими печатками гетьманів, — се дві окремі категорії. Печаток таких є кілька.

XXVII. Печатка Івана Виговського є у двох типах. Тип I, се прямокутник зі зрізаними рогами, розміру 22×24 , з гербом і буквами I — W; є в листах:

1) до Карла Густава з Чигирина 11 січня 1656 р. (Бібл. Чарт. рук. 402, ст. 98),

2) до Пириш-аги з Чигирина 10 цвітня 1656 (тажже ст. 102),

3) в листах 1656—1657 р. (Бібл. Красінських 4023, ч. 12, 17).

Ся печатка публікована в Памятниках т. II, табл. V 4.

XXVIII. Тип II печатки Виговського: овальна, розміру 12×10 (?) з буквами I — W; знаходять ся:

1) на листі Виговського (дати не маю зазначеної, — Бібл. Красінських рук. 4023, ч. 72),

2) на листі Івана Груші до короля (Бібл. Чарт. рук. 402, ст. 276).

XXIX. Печатка Юрія Хмельницького, овальна, розмір 11×10 (?), в середині герб, з лівого боку буква X, під нею H (інші нечиткі).

Є на листах:

1) до короля з Каменя 17 січня 1663 (Бібл. Чарт. 402, ст. 480),

2) пор. Бібл. Красінських рук. ч. 4023, ч. 75.

XXX. Печатка (сигнет) Тетері є при листах 1662 р. (Бібл. Красінських рук. 4023, ч. 129, 141).

XXXI. Печатка Брюховецького є на листі з 3 лютого 1665 (Бібл. Замойских ч. 1807, к. 121).

XXXII. Печатка Мазени: прямокутник розміру 22×19 зі зрізаними рогами, з гербом і буквами ІМГВЄЦПЕЗ, на листі до Яна Шембека зпід Києва 18 липня 1707 р. (Бібл. варшавського університета рук. ч. 1231).

Приватних печаток козацької старшини є значно більше, починаючи з часів Богдана Хмельницького. Вже в давніших виданнях були описані такі печатки нпр. борзенського полковника Мартина Небаби 1649 р. (Акты Ю. З. Р. т. III, доп. ч. 85), сотника Криська Прокоповича 1649 р. (ib. ч. 74).¹⁾

¹⁾ При інших документах, які з оригіналів публіковано в Актах Ю. З. Росії III доп., є очевидно також печатки, требаб їх вишукати у відповідних архівах.

Такі печатки знаю також з автопсії:

XXXIII. Печать Юрія отамана городского роменського 1649 р.: квадрат 8×8 зі зрізаними рогами, на ній круглий щит з плащем, знак: стояче звіря звернене в ліво; коло щита букви С Т (Арх. Мин. Юст., Б'їлгор. стол. ст. 270, с. 251).

XXXIV. Печать полтавського полковника Мартина Пушкаря 1650 р.: квадрат 17×17 зі зрізаними рогами, в середині круглий щит з гербом і букви М (?) П. (тажже ст. 297, с. 152).

XXXV. Печать Івана Шахова, наказного полковника чернігівського 1651 р.: квадрат 18×18 зі зрізаними рогами, в середині щит з плащем, знак на щиті невизначний; побіч букви И Ш (ib. ст. 323 к. 471, також 470).

XXXVI. Печать Михайла Ратченка, наказного миргородського полковника 1651 р.: осьмикутник 8×8 , на ній серце з отвором, над серцем букви МР. (ib. ст. 323 с. 213).

XXXVII. Печать Петраша Яковенка, наказного полковника полтавського з 1651 р.: осьмикутник 20×20 , знак невизначний (кругом листе?), над ним букви МС, третя буква невизначна (ib. ст. 323 с. 211).

Таких печаток можна буде знайти більше (передовсім на козацьких оригіналах в Архівах Мин. Ін. Д. і Мин. Юстиції в Москві); справа варта спеціального дослідження.

На кінець зверну увагу на одну річ, звязану з козацькими печатками. Печатки прибивалися звичайно на папері, підложенім воском. Сей кусень паперу найчастійше є чотирикутної форми і не представляє нічого помітного. Але на деяких документах, писаних в особливо важних справах, сей кусень паперу перемінявся у витинанку, нераз артистичної форми. Вперше стрічаємо таку витинанку на листах Михайла Дорошенка 1628 р., у дуже невибагливім виді; так само на листі Хмельницького є така прикраса у простій формі. Але нпр. на листах Мазени сі витинанки дуже багаті, у розкішних рослинних мотивах, що нагадують узори давніх килимів. Сей орнаментика народного походження — також достойна уваги дослідників української штуки.

11/13⁴

III
И 62.054